

Toplumsal Tepkiyi Açıklamak: Türkiye’de İslahat ve İnkılapların Toplumsal Hafızaya Etkisi

Explaining Social Responses: The Impact of Reforms and Revolutions on Collective Memory in Türkiye

Şerifenur Yavuz^a

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Sosyoloji, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye.
E-posta: serifenuryavuz@gmail.com

ÖZ Siyasi gelişmelerin sonucunda gerçekleşen ıslahatlar ve inkılaplar, doğrudan toplum için yapılması sebebiyle toplumu etkisi altına alarak değişimler ve dönüşümleri beraberinde getirmektedir. Bu değişikliklerin bireysel ve toplumsal yaşamı doğrudan etkilemesi toplumun hafızasında da yer ettiği anlamına gelmektedir. Tarihi olaylar ve bu olayların hafızada olan varlığı hayatın doğal akışı içerisinde gerçekleşmektedir. Hayata geçirilen ıslahatlar ve inkılaplar toplumu tesiri altına alması bakımından toplumsal hafıza üzerinde aşkın bir etkiye sahip olup aynı zamanda bireyin zihin dünyasından bağımsız olamayacağından içkin bir özelliğe de sahiptir. Bu çalışmada eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatların ve inkılapların toplumun hafızasında nasıl yer ettiği incelenmiştir. Eğitim alanında gerçekleştirilen bu ıslahatlar ve inkılapların toplumun zihin dünyasında bulunduğu karşılıklı birlikte ortaya çıkan toplumsal hafızanın incelenmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Giriş ve Sonuç başlıkları haricinde dört başlıktan oluşmakta olup ilk olarak II. Mahmut Dönemi ile eğitim alanında yapılan ıslahatlar ardından bu ıslahatların toplumsal hafızada bıraktığı yansımalarına değinilmiştir. Üçüncü başlıkta Cumhuriyet’in ilanının ardından gerçekleştirilen eğitim alanında yapılan inkılaplara ve son başlıkta da inkılapların toplumsal hafızadaki karşılığına bakılmıştır. Sonuç olarak farklı dönemlerde eğitim alanında yapılan reformların toplumsal hafıza üzerinde oldukça etkili olduğu ve dönüştürücü bir reaksiyon oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

*toplumsal hafıza • ıslahat •
inkılap • eğitim • Türkiye*

ABSTRACT

The reforms and revolutions that emerged because of political developments in Türkiye have directly affected society and brought about changes and transformations in individual and collective life. Because these changes influenced everyday life and social institutions, they have also left traces in the social memory. This study examines how the reforms and revolutions that have been carried out in the field of education are in social memory. The aim of the study is to analyze the social memory that has emerged through society's responses to these educational reforms and revolutions. Excluding the introduction and conclusion, the article consists of four main sections. The first of these discusses the educational reforms carried out during the reign of Sultan Mahmud II. The next section examines how these reforms have been reflected in social memory. The third section focuses on the educational reforms implemented after the proclamation of the Republic, while the fourth section evaluates these reflections in social memory. As a result, the study concludes that the educational reforms that have been carried out in different periods have had a significant impact on social memory and produced transformative social responses.

Keywords

*social memory • reform •
revolution • education •
Türkiye*

EXTENDED ABSTRACT

Although the concept of collective memory has become increasingly common in recent scholarship, its meaning remains open to discussion due to it being used across several disciplines. One of the main difficulties in conceptualizing collective memory lies in distinguishing it from other forms of memory. While individual memory is generally examined within the fields of the natural sciences and epistemology, collective memory is primarily studied in the social sciences and humanities, which include sociology, history, and political science. From the perspective of temporality, collective memory is shaped by both change and continuity. Events that took place in the past acquire meaning in the present through reinterpretation and are thus integrated into contemporary frameworks of meaning.

Collective memory exists at a supra-individual level of social life and is closely related to social interaction. This memory may become part of the social structure and can also be produced and manifested through institutionalization. In this sense, the institutionalized objects of collective memory constitute important units of analysis. As a result, memory not only emerges from individual consciousness but is also shaped by the interactions among individuals, institutions, and socially established objects of remembrance. Following Halbwachs, Schudson similarly emphasized the collective character of memory. For Schudson, memory is social because it is embedded not only in individual minds but also in institutions, rules, laws, and standard practices.

Even the most personal forms of memory cannot be detached from their social context. Personal identity is constructed through social objects, institutions, people, and events; therefore, even self-consciousness cannot be understood as entirely individual. The construction of memory is central to psychology and a fundamental issue in social theory. Broadly speaking, memory construction refers to a society's practices of remembering and forgetting. Through the organization of experience, societies construct a past that can be recalled in the future. What is remembered and what is forgotten not only belongs to individual memory but also shapes the perception of the external world.

The relationship between sociology and history is particularly significant for understanding the construction and transmission of collective memory. Sociology examines how memory is

shaped through socialization and environmental factors, as well as how it becomes the object of collective sharing. Meanwhile, history allows one to understand how memory is transmitted across generations, materializes in social phenomena, translates into action, and acquires collective representation. Halbwachs argued that what is perceived in the present determines what can be recalled from the past because of the relationship among memory, society, and the present. Thus, memory should not be considered a static repository but rather a dynamic process through which the past is continually reconstructed within the world of meaning of the present.

Within this framework, education appears as one of the main institutional mechanisms through which collective memory is shaped. Throughout history, individuals have been exposed to various teachings through educational institutions. The transmission of knowledge through education does not merely provide information but also contributes to the construction of memory. Individuals educated through similar teachings may eventually form a shared collective memory. Even when education is deliberately used as a tool for constructing collective memory, however, this memory cannot be shaped entirely in accordance with political actors' intentions. Collective memory is built upon inherited meanings and previous forms of knowledge and therefore can be transformed but not completely erased.

This article focuses on the transformative impact the educational reforms and revolutions state actors have carried out in Türkiye has had on social memory. It examines this impact within the conceptual framework of collective memory and memory construction. The article uses a literature review to analyze the social responses to the reforms that began during the reign of Sultan Mahmud II and continued with the reforms implemented after the proclamation of the Republic. The study argues that the reforms and revolutions that were carried out through the education system have altered social memory's world of meaning because of the various institutional interventions. However, these interventions have not completely erased the inherited past from individual and collective consciousness but rather reconstructed memory by reorganizing the relationships among past, present, and future.

Kolektif hafıza, yakın dönemde çok daha yaygın halde kullanılan bir kavram olduğu halde ne anlam ifade ettiğine dair ortak bir anlayış yeni oluşmaya başlamıştır. Bu durumun nedeni kavramın farklı disiplinlerce kullanılmasıdır. Kavramın kavramsallaştırılması noktasında zorlanılan kısım hafızanın farklı türlerindeki ayrımıdır. Kolektif hafıza alanında çalışan araştırmacılar bu kavram çerçevesinde tarihsel, sosyal, kültürel gibi pek çok alanda fikir üretmektedirler. Bu alanlar birbirleri ile bağlantılı alanlardır. Doğa bilimleri ve epistemolojinin alanına araştırma nesnesi olarak bireysel hafıza girerken, sosyal ve beşerî bilimlerin içerisine giren sosyoloji, tarih, siyaset bilimi gibi alanlar kolektif hafızayı inceleme konusu yaparlar (Trufanova,2020). Kolektif bellek konusunda araştırmalar yapan ve zamansallığı konu edinen araştırmacılar, geçmişin nasıl ve ne şekilde geçmişe dönüştüğünü direkt olarak ele almıyor olsalar da şimdi ve geçmiş arasındaki ilişki dikkatlerini çekmiş, bu alana özel ilgileri olmuştur. Zamansallık açısından bakıldığında kolektif hafıza değişim ve sürekliliğin bileşiminden oluşmaktadır. Çünkü geçmişte yaşanan olayların anlamı şimdiki zamanda yeniden tanımlanarak anlam kazanır ve fayda sağlar (Adams ve Edy, 2021). Toplumsal hayatın bireyüstü düzeyinde var olan kolektif hafıza büyük anlamda sosyal etkileşimin bilişsel bir yan ürünüdür. Kolektif hafıza sosyal yapının parçalarından biri haline gelebilir aynı zamanda kurumsallaşma vasıtasıyla üretilip kendini gösterebilir. Kurumsal hale gelen kolektif belleğin nesneleri analiz birimlerini oluştururlar. Dolayısıyla hafıza da bireylerin kurumsallaşmış olan kolektif hafıza nesnelerinin birbiriyle etkileşimi sonucunda toplumsal yapıdan kaynaklanır (Beim, 2007). Halbwachs gibi Schudson da belleğin kolektif olduğunu söyler. Ona göre, bellek toplumsaldır çünkü bireysel olarak insanların zihinlerinden çok kurumlarda yani kurallar, kanunlar, standart uygulamalarla kurumlara yerleşmiş ve yerleştirilmiş bir olgudur (Doğu, 2017).

Hafızanın en kişisel olanı bile toplumsal bağlam içerisinden koparılamayacak düzeydedir. Kişisel kimlik de toplumsal nesnelere, kurumlara, insanlara ve olaylardan hareketle inşa edilir. Kendi kendine bilinç dahi tam manasıyla kişisel olarak addedilemez (Funkenstein,1989). Psikoloji disiplininin merkezinde yer alan hafıza inşası kavramı sosyal teorisinin de temel meseleleri arasında yer almaktadır. Genel manada bir toplumun hatırlama pratikleri ve unutma pratiklerini ifade eden bir kavramdır. Bunun için deneyimlemelerin düzenlenmesi suretiyle gelecekte hatırlamak için bir geçmiş sunar. Bu geçmiş aslında gelecekteki hatırlamalar içindir. Hatırlananlar ve unutilanlar kişinin hafızasında bulunurken dış dünyayı algılamının da zeminini oluşturur (Karaarslan ve Topal, 2024). Hafızanın inşasının ve paylaşımının tartışılması açısından tarih ve sosyoloji disiplinlerinin beraberliği de önemlidir. Sosyoloji, hafızanın bireyin sosyalleşme süreci ve çevresel faktörler çerçevesinde şekillenerek kolektif bir paylaşımına konu oluşunu incelerken, nesiller arası aktarımını ve geçmiş süreçlerde toplumsal olgularda nasıl somutlaştığı, eyleme geçtiği, kolektif bir temsiliyet yetisine kavuştuğunu anlamak için tarih disiplinine ihtiyaç vardır

(Karaarslan, 2019). Halbwachs, hafıza/toplum ve şimdiki zaman arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak, şimdiki zamanda algıladıklarımızın geçmişten ne hatırlayabildiğimizi belirlediğini söyler (Pequignot, 2011). Hafızanın sabit bir depo olmadığı ve toplumsal gruplar tarafından seçilimle yorumlanarak güncel zamanın koşullarında yeniden yorumlanmasıyla inşa edilen bir sürece tabi olması geçmişin bugünün anlam dünyası çerçevesinde her zaman yeniden kurulduğunu gösterir. Çağlar boyu bireyler eğitim yoluyla öğretilere maruz kalırlar. Bu maruz kalma durumu sonucunda en başta küçük çevrenin sonra büyüyerek devam eden o yönetim çeperinin içerisinde eğitim kurumu vasıtasıyla bireylere bilgi aktarımı gerçekleşir. Her bir bireye verilen bu bilgi aslında bir hafızanın da inşası demektir. Aynı öğretilerle yetiştirilen bireyler en nihayetinde bir toplumsal hafıza oluştururlar. Bu toplumsal hafıza aslında geçmişten gelen bilgi aktarımlarının üstüne inşa edilen bir hafızadır. Dolayısıyla eğitim kurumu araçsallaştırılarak dahi bir hafıza inşa edilmek istense bile isteyeninin istediği biçimde şekillendirebileceği bir toplumsal hafızanın var olabilmesi söz konusu değildir. Ama toplumsal hafızanın eğitim gibi belli başlı kurumlarca müdahale yoluyla değişim ve dönüşüme uğraması da kaçınılmaz bir gerçekliktir.

Bu makale devlet eliyle yöneticiler tarafından gerçekleştirilen ıslahatları ve inkılapların eğitim kurumu aracılığıyla toplumsal hafıza üzerindeki dönüştürücü etkisine odaklanmaktadır. Bu dönüştürücü etkiye kolektif bellek ve hafıza inşası kavramları bağlamında bakılmaya çalışılmıştır. II. Mahmut ile başlayan ıslahatların, Cumhuriyet'in ilanı ile gerçekleşen reformlarla birlikte bir modernleşme sürecinin sonucu olarak hayata geçirilen yenilikler neticesinde, toplumun değişime ve dönüşüme verdiği reaksiyon literatür taramasıyla araştırılmıştır. Güç sahibi yöneticiler eliyle, eğitim kurumu aracılığıyla yapılan ıslahat ve reformlar toplumsal hafıza üzerinde, hafızayı yeniden inşa edecek şekilde fakat bunu yaparken bireylerin zihninden tam manasıyla geçmişini silmiyor olmanın da etkisi ile bir anlam dünyasının çeşitli müdahalelerle değişime uğratıldığı sonucuna varılmıştır.

Bu nedenle çalışmada tarihsel gelişmeler yalnızca kronolojik reform adımları olarak değil, eğitim kurumu aracılığıyla mevcut hatırlama, unutma ve anlamlandırma biçimlerine yönelen müdahaleler olarak ele alınmaktadır. Böylece ıslahat ve inkılapların toplumsal karşılığı, reformların hukuki-idari içeriğinden ziyade, bu müdahalelerin toplumun devraldığı hafıza birikimiyle hangi noktalarda uyum, gerilim, direnç ya da kopuş ürettiği üzerinden değerlendirilecektir.

Toplumsal Hafıza, Tarih ve Eğitim

Hafıza insanlığın varoluşuyla eşzamanlı olarak varlığını koruyan ve tarihsel sürekliliğe ve dinamizme sahip bir kavramdır. Hafızayı başka bir deyişle belleği, insanın doğumu ile birlikte öğrenme yoluyla edindiği bilgilerin depolandığı yer olarak tanımlayabiliriz. Bu

öğrenme ve depolama süreci insanın sosyalizasyon sürecine tekabül eder ve gerçekleşir. Sosyalizasyon dediğimiz şey ise önce insanın doğumu ile bağlı olmak zorunda kaldığı çekirdek çevresinde sonra ise yaşadığı toplumun tamamının etkisi altında kaldığı bir alanda şekillenir. Hafızanın akla gelen ilk boyutu biyolojik boyutu olsa da üzerine düşünüldüğünde, sosyalizasyon süreci hesaba katıldığında sosyolojik yönü başta olmak üzere, çok boyutlu olarak ele alınabileceği açığa çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak hafızanın disiplinler arası bir kavram olduğu söylenebilir. Hafıza bireysel olmakla birlikte toplumdan bağımsız olarak şekillenmediği için toplumdan ayrı müstakil değerlendirilemeyecek bir kavramdır. Belleğin sosyalizasyon süreci ile oluşması, sosyal koşullardan bağımsız oluşamayacağı düşüncesi Halbwachs'ın ana tezini oluşturmaktadır. Bellek her ne kadar bireye ait bir şey olsa da toplumsal olarak belirlenmektedir. Toplumsal bellek mecazi algılanmamalıdır. Bu kavram bir olgu olarak ele alınmalıdır. Toplumsal hafızanın bireysel hafıza ile karşılıklı ve birbirini besleyen bir ilişkisi söz konusudur. Bireysel hafıza toplumsal yapılar ve süreçlerle inşa edilirken, yine aynı bellek toplumda dönüştürücü bir etkiye sahiptir. İnsan ve toplum geçmişli bağlantıları vasıtasıyla kurduğu ilişki çerçevesinde muhafaza ederken kurduğu bu ilişki çerçevesinin dışında kalanları da unutacaktır. Sürekli iletişim halinde varlığını sürdürmesi sebebi ile bellek canlıdır, bu içinde bulunulan alışveriş halinin duraksaması veya gerçekliğinin değişmesi halinde unutma hali ortaya çıkacaktır (Assmann, 2018). Bu noktada hafızanın hatırlama ve unutma biçimleri ile de şekillendiğini söyleyebiliriz. Her hatırlayış ve unutuş zaman mefhumuyla gerçekleşir. Zihne giren bilginin hangi zamanda girdiği, zihne girmesinin ardından üzerinden geçen vakit ve bu bilginin ne sıklıkla tekrarlandığı hatırlama ve unutmada belirleyici faktördür. Zihne giren veriler ne tamamen unutulur ne de tamamen hatırlanabilir. Zihne giren veriler hafızada halihazırda var olan bilgilerin üzerine geldiği için hafızaya girdiği anla beraber kendi gerçekliğinden koparak başka bir boyut alır ve yeni bir bağlam kazanır. Bilgilerin unutulduğu durumda da kalıntılarının varlığını sürdüreceği bir gerçektir. Sonuçta hatırlama ve unutma pratikleri çerçevesinde insan hafızasının sürekli bir inşa halinde olduğunu söyleyebiliriz (Karaarslan, 2021).

Hafıza, toplumun hafızası, hatırlama ve unutma biçimleri ile 'geçmiş' kavramı çerçevesinde kesişim halinde olan tarih disiplinini de geçmişli bugüne getiren, insanların yapıp ettiklerini günümüze taşıyan, bunu sebep-sonuç bağlamında yaparken nesnel ve objektif olması gereken bir bilim olarak tanımlayabiliriz. Tarih insanların zihinlerinde, hafızalarında en büyük alanı kaplayan olayları içinde barındırır. Kitaplardan okuduğumuz, eğitim hayatıyla birlikte okullarda öğretilen geçmişli olaylar, bu olayları yaşayanlar ve emaneti koruyan insanlar tarafından seçilmiş, bir araya getirilerek sınıflandırılmıştır (Halbwachs, 2023). Tarih insanların dolayısıyla toplumun hatırlama ve unutma biçimleri ile şekillenir fakat şekillenmesi sadece bu boyutuyla gerçekleşmez. Tarihin günümüze geldiği hali pek çok etki altında kalmış şeklini yansıtmaktadır. İnsanların hatırlama ve unutma biçimleri vasıtasıyla

günümüze taşıdıklarının yanında, tarih yazıcıları ve yöneticilerin müdahil oluşları ile de tarihin aktarımı söz konusudur. Bu noktada tek gerçekliğe sahip bir tarihten bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Tarih şimdi ile olan organik bağını yitirmiş olup geçmişte kalmıştır. Tarih ile olan ilişkimiz kurumsal düzeyde şekillenir ve hafızada olduğu gibi üretilen bir şey değil insanların karşılaştığı bir olgudur (Karaarslan, 2019). İnsanların tarihle karşılaştığı hali tarihin pek çok müdahaleyi içinde barındırdığı halidir. Her dönemin iktidarı kendini unutturmayacak işler yaparak tarihe geçmek ister ve tarihi, toplumun hafızasını, toplumun hatırlayış ve unutuşlarını yaptığı eylemlerle dönüştürücü etkiye sahiptir. Neticede tarih de hafıza da farklı metotlarla da olsa geçmiş bugüne taşıyan bir misyona sahiptir (Karaarslan, 2019). Tarihin ve hafızanın bulunduğu ortak noktada toplumun hafızasından söz edilir. Toplumsal hafıza da “toplum üyelerinin kendilerinin deneyimlemedikleri ancak önceki kuşaklardan bilgisini devraldıkları tarihsel, sosyal, ekonomik ya da kültürel olayları kolektif olarak hatırlama biçimi” (Çankal, 2022) olarak tanımlanabilir. Toplamların tarihinde gerçekleşen büyük ya da küçük fark etmeksizin her olay toplumların hafızasında bir şekillenmeye sebebiyet verir. Toplumsal hafıza zamanın ruhunu aşamaz, zamanın ruhunu belirleyen şey ise insanlığın ve tarihin akışını derinden etkileyen savaşlar, devrimler, büyük doğa olayları, buluşlar, keşifler gibi gelişmeler ve bu gelişmelerin muhataplarının verdiği tepkilerdir. Bu süreçler de tarihsel dönemleri ortaya çıkarır (Karaarslan, 2021).

Her tarihsel dönemin kendine has koşullarında biçim ve içerik olarak değişiklik gösterse de eğitim kurumu her zaman varlığını koruyarak bugüne gelmiştir. Eğitim toplumun hafızasının şekillenmesinde büyük önem ve etkiye sahiptir. İnsan zihnini büyük kısmını kaplayan tarihi olayların aktarımı büyük çoğunlukla eğitim vasıtasıyla gerçekleşir. Eğitim, insanın doğumu ile başlayan çevresinden öğrendikleriyle hayatını sürdürdüğü bir olgu olarak başlayan belli başlı kurumlarca toplumun fertlerine sistematik olarak bilgi aktarımı ile devam eden bir süreç olarak ifade edilebilir. Eğitimin iktidarla doğrudan bir ilişkisi vardır ve ilk olarak interaktif ve öğrenciyi özgürleştirici bir yaklaşım gibi görünse de eğitimin nihai amacı itaat edecek bireylerin oluşturulmasıdır (Aktay, 2005). Eğitim vasıtası ile yönetimler toplumlarda istedikleri öğretileri istedikleri şekilde hayata geçirebilirler. Çalışmada da Türkiye’deki belli dönemler baz alınarak yöneticiler aracılığıyla gerçekleştirilen ıslahat ve inkılaplarla eğitim alanında yapılan yeniliklerin toplumsal hafızada bulunduğu karşılık incelenmeye çalışılacaktır. Bu incelemede eğitim, yalnızca bilginin aktarıldığı kurumsal alan olarak değil, geçmişin hangi biçimde hatırlanacağını, hangi unsurların geri plana itileceğini ve yeni kuşakların hangi değerler etrafında sosyalleştirileceğini belirleyen bir hafıza düzenleme mekanizması olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle tarihsel bölümlerde her reform girişimi; mevcut eğitim mirası, yönetici aktörlerin hedeflediği yeni insan/toplum tasavvuru ve toplumun bu müdahaleye verdiği açık ya da örtük tepki arasındaki ilişki içinde okunacaktır.

Osmanlı Son Dönemine İlerlerken Gerçekleştirilen Eğitim Alanındaki İslahatlar

Osmanlı son dönemindeki eğitim ıslahatları bu çalışmanın teorik çerçevesi açısından, toplumsal hafızaya doğrudan ve ani bir kopuş yaratmaktan ziyade, mevcut kurumların yanına yeni kurumlar ekleyerek hafızada ikili bir düzen oluşturan müdahaleler olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle aşağıdaki tarihsel anlatıda asıl mesele, yalnızca hangi okulun ne zaman açıldığı değil, geleneksel eğitim hafızası ile modernleşmeci devlet aklının aynı toplumsal alanda nasıl karşılaştığıdır.

II. Mahmud 1831-1838 yılları arasında, Batılılaşmaya doğru ilk kesin adımlar olarak görülebilecek bazı idari ve içtimai reformlar başlattı (İnalcık, 2017). Bu hareketler, toplum içerisindeki kaymalardan kaynaklanan bir değişim süreci değildi, bilakis yukarıdan, devletin kendi anlayışına göre öne sürdüğü bir dizi değişimlerdi. Bu düzenlemelerin gerçek mahiyetini tam olarak kavramaktan uzak olan kitleler, düzenlemeleri yönetici grubun siyasi baskısının bir parçası olarak gördüler. Neticede, kitleler geleneksel değerlere tutundular ve ıslahata karşı pasif bir tavır geliştirdiler (İnalcık, 2017). Rasyonel ve dünyevi bir yaklaşıma dayanan modern eğitim, II. Mahmud zamanında, eğitim, sağlık, ticaret ve adalet alanlarında bir dizi yeni hizmetleri yerine getirebilecek bir bürokrasi yetiştirmek için kuruldu (Karpat, 2009). 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile başlayan döneme gelinceye kadar, Osmanlı toplumunda çocuğa, gence ve onların eğitimine bakış dinî ve geleneksel bir nitelik taşıyordu (Akyüz, 2011). Tanzimat dönemi öncesinde eğitim alanına baktığımızda bu dönemde Osmanlı'da eğitimin kamusal otoritenin dışında geliştiği ve sivil bir alanda kendine yer edindiği görülmektedir. Eğitimin ve sivil alandaki fonksiyonlarının önemi geç kavranmış, ilk olarak askeri anlamda yapılan değişiklikler bir çözüm olarak görülmüş fakat bu değişikliklerin toplumun sorunlarını çözmede yetersiz kaldığı fark edilmiştir. Bu fark edişle birlikte eğitimde sivil ve mülki eğitim konularıyla ilgilenilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde ilköğretim düzeyinde sıbyan mektepleri diğer düzeyde ise medreseler vasıtasıyla eğitim görülmüştür. Sistemdeki bozulmalarla beraber eğitim faaliyetlerinin görüldüğü kurumlarda da yozlaşmalar kendisini hissettirmeye başlamıştır (Tekin, 2022). Bu durumun neticesinde bir takım ıslahat girişimlerinde bulunulmuştur. Bunlardan ilki Vaka-i Hayriye ile birlikte Avrupa'daki gelişmelere uygun olarak ordunun sınıflarını yetiştirmek olmuştur. Ardından sağlık alanında eğitimler için tıphane ve cerrahhane kurulmuş ama başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın ardından yeni bir isimle ve yurt dışından getirilen hocalarla birlikte eğitim dili de Fransızca yapılarak yeni bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Bu gelişmelere ek olarak yurt dışına öğrenciler gönderilmiştir. Bu durum toplum nazarında olumsuz bir karşılık bulmuştur. Modernleşmeye karşı olan ilmiye sınıfının yeniden üretimini sağlamakta medreselerden daha etkili olan sıbyan okul-

larına modernleşmeyi getirmek yüksek okullardaki kadar kolay olmamış bu durumda modernleşme üstten başlayarak, başladığı noktada sınırlı kalmıştır. Bunun sonucunda medrese ve Enderun sistemi varlığını sürdürmüştür (Tekeli ve İlkin, 1993). Bu gelişmelerden yola çıkarak Tanzimat öncesinde eğitim alanında yapılan ıslahatların toplumda bir karşılık bulamadığı, bazı sistemsel bozulmalar neticesinde ortaya çıkan ıslahatların işlevsel anlamda toplumda içselleştirilememesi ile sonuçlandığını görmekteyiz. Bunun neticesinde “girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, devlet yöneticilerini yeni çözüm yolları aramaya itmiştir” (Tekin, 2022).

Bu arayış Tanzimat fermanı ile sonuçlanmış ve bu fermanla birlikte “toplumun çeşitli kurumlarında ve toplumsal yapıda köklü değişimler olmaya başlamıştır” (Sarıçay ve Cansever, 2021). Tanzimat dönemi bürokrasisi, eğitim alanında yapılan reformlarda keskin değişiklikler yapmak yerine eğitimde düalist bir sistem kurmayı tercih etmişlerdir. Halihazırda var olan eğitim sistemini bütünüyle değiştirmek yerine merkezîyetçi modern eğitimi sisteme dahil etmişlerdir. Böylelikle var olan eğitim sistemini karşılığın almadan modern devlet için gerekli bürokratik aktörlerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. İlk olarak eğitimin içeriğini yenilemek ve merkezi yapının belirleyici özelliğini artırmak için bürokratlardan ve askeri temsilcilerden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon çalışmaları neticesinde eğitimde sıbyan, rüştiye ve yüksek okul olmak üzere üç dereceli sisteme geçilmesi önerilmiştir. Bu önerilen sisteme geçilerek, sistemin her seviyesine yönelik kitaplar için Encümen-i Daniş kurulmuştur. Bu adım eğitimin modern ulus devlet yapısına geçişi için en kritik adım olarak görülmektedir. Yine komisyonun önerileri ile on yıl arayla eğitim işlerini düzenlemek amacı ile Meclis-i Maarif-i Umumi ve Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Bu kurumlar sisteme modern ve merkezi bir görünüm kazandırmıştır. 1869 yılında çıkarılan Nizamname ile de eğitim sisteminde tepeden tırnağa bir düzen getirilmesi amaçlanmıştır. Bu nizamname ile birlikte eğitim tamamen kamulaştırılmış ıslahatlar tam anlamıyla tek bir program üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Nizamnamede ifade edilen düzenlemelere göre eğitim zorunluluğu getirilmiş ve eğitimde yaş aralıklarının belirlenmiş olup özel okulların da hangi durumlarda açılarak eğitim verebileceği ayrıca belirtilmiştir (Tekin, 2022). Tanzimat döneminde dikkat çeken diğer mesele kızlara okuma olanağı yaratılmış olması ve ilk kez öğretmenlik yolu ile kamusal alanda meslek edinmeye başlamalarıdır (Alkan, 2008).

Bu dönem, Osmanlı Devleti’nin yeniden ayağa kalkmasının Batılılaşma sayesinde olacağı fikrinin yerleştiği bir dönemdir. Eğitim-öğretim işleri de şekil ve muhteva bakımından tamamen Batı mevzuatına göre düzenlenmiştir. Bu dönemde Fransızcanın ve Fransız kültürünün belirgin etkisi çok açık bir şekilde görülür (Şen, 2013). Toplumda görülen yeniliklerle birlikte o toplumda yaşayan bireylerin ve dolayısı ile toplumun genelinin bu yenilikleri çabucak benimsediği söylenemez. Toplamların yeniliklere uyumlanmaları

için belirli süreye ihtiyaçları vardır. Bu süreç toplumsal değişimin temelini oluşturur. Bu süreçte toplumlar eskiye bağlı kalmak veya yenilikleri kabul etmek, bu fikirlerin çatışması gibi durumlar görülebilir (Sarıçay ve Cansever, 2021). Bu durumlar özelde eğitim alanında gerçekleşen dönüşüm için de geçerlidir. Bu durumların hangisi gerçekleşirse gerçekleşsin her halükârda toplum hafızasında farklı bir çerçeve açacaktır. Bu dönemin, toplumun hafızasına batılılaşmaya yönelik özelliklerle işlediği karşımıza çıkan bir gerçektir. Bu gerçek dönemin romanlarına da yansır. “Roman kahramanlarının çoğu Avrupa’da eğitim görmüş aydın olarak adlandırılabilir tiplerdir. Burada da eğitim ve batılılaşma ilişkisine yapılan vurgu gözlemlenmektedir. Toplumun genelinde olduğu gibi dönem eserlerinde de Batılılaşmaya yönelik kabul ve eleştiriler görülmektedir” (Sarıçay ve Cansever, 2021). Her dönemin eseri o güne kadar birikmiş bir hafızayı da temsil eder.

Tanzimat dönemi yüzyıllar boyunca insanımızın şuurunda, mazisinde kazınmış halde bulunan değerlerinden Batı medeniyetine karşı duyulan hayranlığın neticesinde batının taklit edilmesiyle ortaya çıkan yeni şekillerle beraber vazgeçememesi paradoksunun içten içe yaşandığı bir ikilikler haritası olarak belirginleşmiştir. Yüzyıllar boyunca kendi şartları içerisinde kendine has bir hayat kuran toplumun, birdenbire mazisini, tarihini, yani şahsiyetini inkâr ederek topyekûn bir hareketle Avrupa toplumu haline gelmesi ne sosyoloji ne sosyal psikoloji ne de sosyal pedagojinin gerçeklerine uygun düşer (Kafadar, 1997).

Tanzimat’ın ardından II. Abdülhamit döneminde eğitim ve öğretimde tamamen realist bir yol takip edilerek düzenleme ve gelişmeler yapılmıştır. Meşrutiyet dönemine kadar eğitimle ilgili birçok kanun ve nizamname yayınlanmıştır. Abdülhamit döneminde okulların sayısı oldukça artarak tüm yurda yayılmış ve sadece merkezde olan varlığını artırmıştır. Modern okulların ilerlemesinde kayda değer adımlar atılmıştır. İlköğretim anayasa ile mecburi hale getirilmiştir ve önemli derecede ilköğretim yaygınlaştırılmıştır. Aynı şekilde ortaöğretim kurumlarında da bir artış olmakla birlikte bu okullara kapasitelerinin altında öğrenci kaydı yapıldığı bilinmektedir. Bunun sebebi olarak da halkın henüz modern okullara karşı ilgi duymamasıdır. Üniversite ve yüksekokulların ilk kez açılışı da yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Modern anlamda eğitim yaygınlaştırılması için de öğretmen kadrolarına da ihtiyaç duyulması ve bunun içinse öğretmen yetiştirilmesi üzerine var olan kurumların sayısı artırılmıştır. Bu dönemin önemli bir diğer dikkat çeken hususu meslek ve sanat okullarının açılmasıdır (Özkan, 2010).

Mardin’e göre, II. Abdülhamit dönemi yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin artması ve padişahın Batı’yı bir bakıma “model” olarak almış olması dolayısıyla Batılı düşüncelerin iyi anlaşılmasına başlandığı bir dönemdir. Ancak, II. Abdülhamit’in Batıcılığı, “kudretin bir timsali olarak Batı” algısına uygun bir şekilde, Batı’nın tekniğini, idari sistemini ve özellikle askerî teşkilatını ve eğitimini almak, bunun yanında Müslümanlığı güçlendirmek, otoriter ve dini sosyal değerlerin toplumsal yeniden üretimini sağlamak yönünde gerçekleşmiştir (Soydan, 2012).

Bu dönemde hem İslami geleneğe bağlı kalıp hem de modern düzeyde bir eğitimi hayata geçirme girişimleri olmuş, asıl hedefte aslında İslami bir içerikle modern bir eğitimin verilmesi olmuştur. Fakat bu dönemin eğitim konusunu araştıranlar dönemin eğitim konusunda başarı ile mi yoksa başarısızlıkla mı sonuçlandığı noktasında ortak bir kanaata varamamışlardır (Gündüz, 2008). Bu tablo, teorik bölümde vurgulanan hafızanın süreklilik ve değişim arasındaki konumunu görünür kılmaktadır. II. Mahmud'dan II. Abdülhamit'e uzanan süreçte eğitim alanındaki müdahaleler, geçmişi tamamen ortadan kaldıran bir kopuştan çok, eski kurumların mevcudiyetini sürdürdüğü fakat yeni kurumların da giderek merkezileştiği bir hafıza gerilimi üretmiştir. Bu yüzden toplumun tepkisi yalnızca reformlara karşı çıkma biçiminde değil, yeni kurumlara mesafeli durma, eski kurumları muhafaza etme ve iki eğitim dünyasını yan yana yaşatma biçiminde de okunmalıdır.

II. Meşrutiyet artık Osmanlı'nın sonuna geline ve Cumhuriyet için ilklerin görüldüğü, ulus devlete geçiş dönemi olarak görülmektedir. Ulus devletin amaçları arasında yer alan bir özelliği de eğitimi kontrol altında tutup tekeline almaktır. Bu amacın sebebi ise yetiştirilmiş insan modelini üretme arzusu olarak ifade edilebilir. Bu dönemde ilköğretimin parasız ve zorunlu olmasıyla özel vergi alanına girmesi gibi uygulamalar eğitimin ulusal bir çerçeveye sokulma amaçlarını göstermektedir. Bu dönemin düşüncesi de devletin yıkılışını eğitim kurtaracaktır şeklinde olmuştur. İlk resmi anaokulu ve kız lisesi bu dönemdeki gelişmelerdendir. Her eğitim seviyesinde kurumsal kurumların varlığı bu dönemde de artırılmış, eğitim kurumlarının niteliğinden çok niceliğine önem verilerek, okul, öğrenci, öğretmen sayıları çoğaltılmaya çalışılmıştır. Kitaba dayalı eğitim şekli yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de yurt dışına öğrenci gönderilmiş, ayrıca yurttan yabancı okullar açılmıştır. Medreselerin Fatih Sultan Mehmed döneminden bu yana şekilsel olarak mektepleşme serüveninde olduğu ve II. Meşrutiyet döneminde de medreseler için yeni düzenlemelerin yapıldığı bilinmektedir (Özcanlı ve Varol, 2022) Hatta medreselerin ıslahı meselesi ciddi manada ilk kez II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmiştir. Bu gelişmeyle birlikte ulemanın eski söz sahipliği azalmıştır. Bunda eğitim sistemindeki değişikliklerle ortaya çıkan yeni aydın tipler etkili olmuştur. Bu dönemde eğitim siyasi birlik, Osmanlı unsurları arasındaki uyum ve halkın devlete sadakatini sağlanması için ideolojik bir aygıt olarak görülmüştür. Eğitim, Türklerin milliyetçiliğini teşvik ederken diğer unsurlarda da benzer bir karşılık bulmuştur. Bu durum Osmanlı toplumunun geleneksel yapısında yıkıcı etkiye sebep oldu, devletin yıkılma süreci hızlandı. Yabancı okulların açılması da bu süreci hızlandıran başka etkili bir unsur oldu (Keklik, 2020).

Islahatların Toplumdaki Yansıması

Bu başlıkta önceki tarihsel anlatı, toplumsal hafıza bakımından değerlendirilmekte-

dir. Buna göre ıslahatların toplumdaki yansıması, reformların uygulanıp uygulanmaması meselesinden ibaret değildir; asıl mesele, bu reformların toplumun alışılmış eğitim hafızası, dinî-kültürel aidiyetleri ve geçmişle kurduğu süreklilik duygusu içinde nasıl anlaşıldığıdır. II. Mahmut dönemi ile belirgin şekilde başlayan modernleşme hareketleriyle eğitimde modernleşme uygulamalarının hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı modernleşme yolunda attığı adımlarda temel hedefi bürokratik olarak hizmette kapasiteyi artırmak ya da halkın yaşam standartlarını yükseltmekten çok, merkezi yönetiminin gücünü artırmak olmuştur. Var olan düzenin kalıpları ve sembolleri yöneticiler düzeyinde yıkılmış olup yeni toplumsal kalıplar ve sembollerin ve bunlara yönelik ideolojilerin yolu açılmıştır.

Bu süreçte Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki inanç farklılığı politik ve toplumsal boyutlar kazanarak milliyetçi duygularının pekişmesini sağlamıştır. Müslümanlar güçlü kültürel bir kırılma yaşamışlardır. Bu kültürel kırılma yönetici elitlerin davranışlarında farklılıklara yol açmıştır. Yöneten ve yönetilenler arasındaki paydaş oldukları din, dil ve kültüre rağmen daha az ortak noktada buluşmaya başlamışlardır. Modernleşme sürecinde bir kültürel yabancılaşma ve toplumsal kutuplaşma gerçekleşmiş olup bu durum geleneksel ve kültürel bir kimlik kaybını ifade etmektedir. Osmanlıda modernleşme süreci bürokrasi harici rekabet halindeki elit kesimin tasfiyesi ile sonuçlanan bir süreç olmuştur. Bu süreç içerisinde toplumun var olan kendi kurum ve geleneklerine bakmaksızın, sağladığı yararlar göz ardı edilerek bir değişim gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden geleneksel hayatı benimsemiş toplum tarafından bir dirençle karşılaşılmıştır. Bu direnişi gerçekleştirenler modernleşme sürecini Avrupalılaşma olarak anlamış ve bunu tarih ve kültürlerine yönelik bir tehdit olarak kavramışlardır (Karpas, 2008, s. 81-82). Toplumun yüzyıllardır benimsediği yaşam şekli üzerinde mekanik bir müdahale anlamında toplumun kendi kültür, gelenek, inanç, örf, adet ve normları dikkate alınmadan yapılmaya çalışılan ıslahatlar toplumda istenen karşılığı bulamayacaktır. Yapılan bu uygulamaların daha çok politik gayeler güdüyor olması bu karşılığı bulmasını zorlaştıracaktır. Toplum sahip olduğu geçmişle bir hafızaya sahiptir. Bu hafıza insanların yani toplumun algılarını biçimlendirir. Yapılan ıslahatlar bu algı ve hafıza ile örtüşmediği sürece ideolojik bir hafıza inşa etme çabasına dönüşecektir. İster eğitim ister başka bir alanda olsun, modernleşme gayesi toplumsal belleği göz ardı ettiği sürece, toplumun uyum konusunda istenen beklentiyi karşılaması kolay değildir.

Cumhuriyetin İlanı ile Eğitim Alanında Gerçekleştirilen İnkılaplar

Cumhuriyet dönemi eğitimi, Tanzimat döneminde başlayan modernleşme süreciyle geleneksel manada mektep anlayışından modern anlamda okul sistemine geçişi temsil eder. İlk adımlarına önceki dönemlerde rastlasak da radikal manada Batı tarzı okulların ortaya çıkışı Cumhuriyet döneminde olmuştur (Kafadar, 1997). Cumhuriyet döneminde

gerçekleştirilen reformlarla önceki dönemlerde gerçekleştirilen reformları ayıran önemli bir özellik de ıslahat ve inkılap ayrımıdır. Atatürk bu konudaki ifadelerine yer verecek olursak:

Türk inkılabı nedir? Bu inkılap, kelimenin ilk anda ima ettiği ihtilal manasından başka, ondan daha geniş bir değişimi ifade etmektedir. Bugünkü devletimizin şekli asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en gelişmiş tarz olmuştur.

Bu sözlerden yola çıkarak Cumhuriyet döneminin metodunun, iki yüz yıllık Batılılaşma sürecinin neticesinde ortaya çıkan problemleri artık ıslahatlarla çözme yolundan ayrılarak, tamamıyla bir sosyal değişmeyi gerçekleştirmeye yönelik radikal kararların alındığı inkılaplarla çözüm üretilme yolunun tercih edildiğini söyleyebiliriz (Kafadar, 1997).

Bu noktada Osmanlı ıslahatları ile Cumhuriyet inkılapları arasındaki fark, toplumsal hafıza açısından özellikle önemlidir. Osmanlı son döneminde eğitim alanında ortaya çıkan ikili yapı, eski ile yeninin birlikte var olabildiği bir geçiş hafızası üretirken; Cumhuriyet döneminde eğitim, yeni siyasal-toplumsal düzenin ortak hafızasını kuracak daha bütüncül ve merkezî bir araç olarak işlev görmüştür. Bu nedenle Cumhuriyet inkılapları, yalnızca eğitim sistemini değiştiren düzenlemeler olarak değil, geçmişle kurulacak ilişkinin biçimini yeniden tanımlayan hafıza müdahaleleri olarak okunmalıdır.

Bu yeni eğitim sistemi aynı zamanda eğitimde yeni değerleri de beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki millilik ilkesidir. Osmanlı'nın tüm etnik grupları bir arada tutma gayesinin aksine bu dönemde eğitimin temeli Türk milliyetçiliğine dayandırılmak istenmiştir. Diğer bir ilke medenilik ilkesidir. Osmanlı devleti döneminde Avrupa karşısındaki geri kalmışlık medenileşmenin gerekliliğini zorunlu kıldığı için bu yönde adımlar atılmıştır (Özkan, 2010). Atatürk ve çevresi çağdaşlaşmayı Batı'da görmekle birlikte batı geleceğinin muasır medeniyeti olarak gösterilmekteydi (Toprak, 2017). Eğitimde benimsenen üçüncü ilke ise laiklik ilkesidir. Atatürk'e göre eğitimde laiklik eğitimin dini makamların elinden kurtarılıp pozitivist bilime dayalı bir eğitim programının hâkim kılınması istenmiş ayrıca eğitim öğretimin dünyevi ihtiyaçlara yönelik olarak yeniden düzenlenmesi amaçlanmıştır. Dördüncü ilke olarak karşımıza batıcılık çıkmaktadır. Benimsenen bu ilkenin Atatürk tarafından Türk Devletinin ebediyen yaşaması amacıyla alınan bir önlem olduğu, Türk devletinin çağdaş bir seviyeye ulaşması için bu ilkenin benimsendiği ifade edilmektedir. Uygulamalı işe dayalı eğitim ilkesiyle eğitimin pratiğe dökülmesi hedeflenmiştir. Atatürk eğitimde başarının esası olarak disiplin ilkesinin önemine vurgu yaparken son olarak eğitimde cinsiyet ayrımına yer olmaması gerektiği, iki cinsiyet de eğitim haklarından birlikte ve eşit olarak yararlanmalı düşüncesi ile karma eğitim ilkesi hayata geçirilmiştir (Özkan, 2010). Bu dönemde eğitim alanında hayata geçirilen önemli inkılaplardan biri Tevhid-i Tedrisat kanunu ile medreselerin kapatılması, bir diğeri ise Latin harflerinin ka-

bulüyle “Türk Dil Devrimi”nin gerçekleştirilmesidir (Akyüz, 2004).

İnkılaplardan Tevhid-i Tedrisat Kanunu eğitim ve öğretim faaliyetlerini birleştirerek tek elde toplamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlının son döneminde eğitim alanında yenileşme gayretleri ile mektep ve medrese ikiliği ortaya çıkmıştır (Özkan, 2010). Osmanlı toplumunda mektep medreseye karşı bir saldırı içinde olmayıp ve karşılıklı olarak birbirleri ile bilim anlamında mücadele etmiyor olsalar da yetiştirdikleri kişilerin zihniyetleri birbirleri ile karşı karşıya geliyor düşüncesi vardır (Tekeli ve İlkin, 1993). Bu ikiliğe son verme isteği ile tevhid-i tedrisat kanunu hayata geçirilmiştir.

Devrim niteliğindeki bir diğer inkılapsa harf inkılabıdır. Bu inkılap bir anda olmuş gibi dursa da geçmişte Tanzimat dönemi sonrasında Arap alfabesinin çokça eleştiriye uğradığı, Türk dilinin gerekliliklerine uymadığı yönünde görüşlerin giderek yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu devrim pratik yönleriyle de sembolik yönüyle de anlamlı bir devrimdir. Türk dil devrimiyle birlikte bir anlamda geçmişle bağları koparma gereği duyulmuştur. Geçmişin zihniyeti kültür normlarında saklı olduğu bir gerçektir. Bu gerçeği alfabe, dil, tarih ve benzeri ögeler yüzyıllardır bir birikimle oluşturmuş ve oluşan bu birikim toplumda yer etmiştir. Bu tür ögeler varlığını sürdürdüğü sürece de geçmişin sorgulanması güçleşmektedir. Harf devrimi de bu noktada bir kırılma ve kopuşu temsil etmektedir. Aynı zamanda din ile alfabe arasında bir bütünlük vardır ve laikliğin gündeme gelişi bu devrimi zorunlu kılmıştır. Yazıdaki ve dildeki gerçekleştirilen bu dönüşüm geçmişle bağı koparmaya yöneliktir. Geçmişteki kültür normlarından Cumhuriyet’e özgü kültür normlarına olan geçişin bir ifadesidir (Toprak, 2017).

Atatürk Cumhuriyet’i ilan ederek meşrutiyet trendini tamamlamıştır. Millet radikal bir batılılaşma yoluna sürülmüştür. Bu toptan kültürel değişim hareketinde, eğitim kurumlarının belirleyici rolü bütünüyle bilinmektedir. Dini eğitim ortadan kaldırarak eğitim sistemi sekülerleştirilip eğitim seküler devlete havale edilmiştir. Cumhuriyeti emanet ettiği gençleri eğitmek için bütün ders kitaplarında devlet tekeli oluşturulmuş ve bütün geleneksel unsurları eğitim sürecinin dışına itilmiştir. Pratikte, bu eğitim seferberliği bütün halka ulaşamamıştır (İnalçık, 2017).

İnkılapların Toplumdaki Yansıması

İnkılapların toplumsal yansıması değerlendirilirken, teorik bölümde belirtilen hafızanın tamamen silinemeyen fakat yeniden düzenlenebilen yapısı dikkate alınmalıdır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi eğitim ve kültür inkılapları, toplumun önceki hafıza birikimini tümüyle ortadan kaldırmaktan çok, hatırlama biçimlerini yeni kurumlar, yeni semboller ve yeni dilsel-kültürel araçlar üzerinden yeniden yönlendirme girişimi olarak değerlendirilebilir.

İnkılaplar, batı medeniyetinin şekilsel olarak dış görünüşlerini taklit etme noktasında kalmışlardır. Eğitim ve kültürel alanda gerçekleştirilen harf inkılabı gibi reformlar, pratik ve pedagojik sebeplerden çok sosyo-politik ve kültürel sebeplere dayandırılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunundan harf devrimine kadar gerçekleştirilen inkılaplar halka zorla kabul ettirilirken, Batı'ya değişik türde kapılar açarak, geçmişin bütün kapılarını kapatmıştır (Kafadar, 1997). Dil ve yazı üzerine yapılan çalışmaların sonucunda beklentinin büyüğü okuma yazma pratiklerinden ibaret olup, harf inkılabının toplumsal bellekte neden olabileceği sosyo-kültürel sonuçlar neredeyse hiç tartışma konusu edilmemiştir (Saltık, 2016). Bu noktada Feroz Ahmed'in sözleri karakteristikleşen bir söylem oluşturmuştur:

Okuryazar insanlar bile tek bir hamlede geçmişlerinden koparıldılar. Bir gece içinde neredeyse bütün ulus okuryazar oldu. Arapça-Farsça harflerin Türkçe yazmaya uygun olmadığı sonucuna varılmış ve bu harfler Türkler arasında çok düşük olan okuryazarlık düzeyinden sorumlu tutulmuştu. Reformcular, Türkçenin kolayca okunup yazılabilmesi için alfabe-yi basitleştirmeyi düşünmüşlerdi. Ancak eski yazının kaldırılıp yenisinin getirilmesinin bütünüyle yabancılaştırıcı bir uygulama olduğunu pek az kişi düşündü (Ahmad,2012).

Harf inkılabının gerçekleştirilmemesi gerektiğini savunanlar, devrimi savunanları yıkıcı olmakla eleştirmişlerdir. Mevcut harflerin onlarca devlet ve milyonlarca Müslümanın ortak noktasını oluşturduğu belirtilerek bu harflerin kullanımının bırakılmasının doğu ve batıda mevcut binlerce eserden yararlanılamayacağı anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Mevcut harflerin Türk milletinin gelişimine engel olduğu ve harflerin dilimize uymadığı düşüncesiyle yapılmak istenenin asırlık bir geçmişi yıkmak isteği olarak belirtilmiştir (Ertem, 1991). Dil devriminin milli gurura aykırı bulan Ali Seydi, hiçbir kavmin alfabesinin bütünüyle milli olamayacağını ifade ederek gerçekleştirilmek istenen inkılabı karşı çıkmıştır. Latin alfabesine geçilmesini savunanlar ise Arap kökenli yazı ile Türkçe yazı arasında, yapı, şekil, gramer ve fonetik bakımından görülen farklılıklar, öğrenilme güçlüğü ve zaman alması, harekesiz yazılması sebebi ile doğru okumada güçlük çekildiği için okuma ve yazmadaki bu karmaşanın giderilmesi ve okuma yazma oranının artırılması amacıyla devrimi desteklemektedirler. Aynı zamanda batıya olan yönelişin hızlandığı, baskı ve haberleşmenin de kolaylaştığı görüşündedirler (Elçarpar, 2018).

Bu iki görüş sahiplerini farklı gazetelerdeki demeçlerden tespit etmek mümkün olmakla birlikte bazı gazeteler harf inkılabını destekleyici yayımları ile öne çıkarken bazıları ise aksi bir görüş ile öne çıkmaktadır. Hem yazar hem gazeteci hem de milletvekili olmaları yönüyle bazı isimler bu süreçte önemli rol oynamıştır. Fatih Rıfki Bey yeni Türk alfabesi ile Türk inkılabının tamamlandığını artık Türk milletinin kendisini özgürce ifade edebileceğini ifade etmiştir. Yakup Kadri Bey, Türk dilinin yıllarca yabancı dillerin etkisi altında kaldığını ama artık harf inkılabıyla Türk Milletinin Avrupa medeniyetine dahil olduğunu söylemiştir. Siirt Mebusu Mahmut Bey de benzer şekilde dilin yabancı

etkilerden kurtulup bağımsızlaştığını ve sadeleşme ile halkın konuşma diline yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir. Yunus Nadi Bey ise alfabe değişikliği ile Türk milletinin yeni bir kültüre girdiğini ifade etmiştir. Bahsedilen yazarlarca harf inkılabı büyük destek görmüş, bu inkılabı Avrupa medeniyetine giden bir yol olarak görmüşlerdir (Samur ve Sofuoğlu, 2022).

Akşam, Milliyet, Cumhuriyet gibi o dönemin büyük gazetelerinde yeni alfabeyle yönelik dersler bulunurken, Hakimiyeti Milliye, Vakit, Resimli Gazete gibi yayınlarda yeni alfabeyle yönelik ders metinlerinin yayımlandığı görülmektedir. O dönemde yayıncılık hayatında olan çoğu gazete yeni alfabeyle yönelik destekleyici yayınlar yapmışlardır (Kurt, 2013). Böylece o dönemdeki basın yayının çoğunluğunun siyasal iktidar ile paralel görüş belirttikleri sonucuna ulaşabiliriz. Yine bu dönemde Akşam gazetesinin düzenlediği bir anketle harf inkılabına yönelik aydınlar arasındaki tepkiler ölçülmeye çalışılmıştır. 16 kişinin katıldığı ankette sadece üç kişinin değişikliğe olumlu baktığı kalanların ise değişikliğe karşı çıktığı görülmüştür. Halit Ziya, Mehmet Fuat, Ali Canip, Necip Asım gibi isimler Arap harflerini savunurken; Galatasaray Lisesi edebiyat öğretmeni Refet Avni, Doğu Dilleri Hocası Mustafa Hamit ve İçtihat Dergisi sahibi Abdullah Cevdet harf inkılabını savunmuşlardır (Sarı, 2023). Kazım Karabekir de harf inkılabına karşı çıkanlar arasında yer almaktadır. Kazım Karabekir'in basına verdiği sert açıklamadan yola çıkarak bu inkılabı karşı çıkanların temel düşünceleri; İslam birliğinin bozulacağı, Hristiyan devletlerin bu durumu kullanacağı, Türkiye'nin karışabileceği, kültürel bir kopukluk meydana geleceği, kütüphanelerdeki binlerce eserin okunamayacağı, Arap alfabesiyle Türkçe'nin yazımının daha kolay ve hızlı olacağı, Latin harflerinin Türkçeye uygulanmasının zorluğu üzerine kuruludur (Koç ve Demirci, 2018).

I. Dünya Savaşından yeni çıkmış bir sürecin içerisinde harf değişikliği ve hedeflediği dönüşüm bağlamında okuma yazması olmayan sıradan ahalide herhangi bir telaşa sebep olmayabileceğinden belli yaptırımlar söz konusu olmuştur. Literatüre tepeden inme modernleşme kavramıyla yerleşen bu durum somut örneklerle tezahür etmiştir. Taşrada muhtar ve ihtiyar heyetine yönelik harfleri öğrenmemeleri durumunda işten çıkarılacakları yaptırımına benzer uygulamalarla örneğindeki gibi, halk yaptırımlar eşliğinde yeni harflere uyum sağlamıştır. Uygulanan ihtarlar savaştan çıkmış maddi ve manevi bir yükün altında olan Anadolu insanına hitap etmekteydi. Yeni harfleri öğrenmeyerek cahil kalanların intihar etmiş olacağı ve bu durumdan kendilerini kurtarmaları gerektiği yönünde tebliğlerde bulunulmaktaydı. Fakat yaşamsal önceliklerden dolayı gündemine henüz muasır medeniyetlere çıkmak hedefini taşımamış Anadolu insanı için zihin dünyalarında travmatik bir etki oluşturacağı kaçınılmaz olarak görülmektedir. O güne kadar canı ve malı ile seferberliğe çağırılan toplumdan şimdi de zihinsel bir seferberlik talep edilmiştir. Yaptırımlarla uygulanmak istenen bu seferberlik, yaptırımların kâğıt üzerinde

kaldığının fark edilmesinin ardından Millet mekteplerinin Anadolu insanınca terk edilmesiyle sonuçlanmıştır. İnkılabın taşrada hayat bulabilmesi için çoğu zaman maksadı aşan uygulamalara girilmiş olmasına rağmen yeni harflere geçiş toplumsal bellekte ‘birdenbire’ oluşa karşılık gelirken, pratikte hemen karşılığını bulamamıştır (Saltık, 2016, s. 90-94).

Gerekçe olarak Latin harflerinin Türkçeye daha uygun olması ve böylelikle okuma yazma oranında hızlı bir artışın olacağı gösterilse de asıl amacın Osmanlı-İslam geleneklerinden kurtulmak ve modernleşmeyi sağlamak olduğu düşünceleri de mevcuttur. Meriç’e göre dil devriminin yapılmasındaki amaç ise “Türkiye’de halk kendi kitaplarını, aydın Batının kitaplarını okur. Halkın anlayacağı bir dil konuşmaktan elbette ki utanacaklardı. Sonra Kur’an’daki kelimelere tahammül edemediler. Hakikatte dil davası yok, Türk insanının hâfızasından silinmesi, yok edilmesi dâvası var.” şeklinde ifade edilmektedir (Doğru, 2019, s. 38).

Gerçekleştirilen inkılaplar özellikle de harf devriminin toplum nazarında, temelde medenileşme, muasır medeniyetler seviyesine ulaşma, okuma yazmanın yaygınlığının artması gibi sebeplerle sunulması fakat hem savaştan çıkmış bir toplumun koşulları sebebi ile hem de yukarıdan inme uygulamalar sebebiyle bu inkılapların gündelik hayatın içerisinde karşılık bulamaması ile sonuçlanmasına sebep olmuştur. İnkılaplarla toplumun zihinsel dünyası yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Fakat toplum ona uygulanmaya çalışılan her yeniliği var olan zihin dünyasının, hafızasının, algısının üzerine koyarak ilerler. Hiçbir toplum yoktur ki zihin dünyasını tamamen silebilsin ve kendisine yepyeni bir hafıza ile yepyeni bir dünya kurabilsin.

Sonuç: Eğitimde Modernleşme ve Toplumsal Hafıza

Toplum ve eğitim birbirlerinden bağımsız düşünölemeyecek iki kavramdır. Dinamik bir toplumun ögesinde gerçekleşen herhangi bir değişimde eğitimi de kuşkusuz etkileyecektir. Toplumun herhangi bir ögesinde gerçekleşen değişiklikleri, eğitim sisteminin öğeleri de kendisinde gerçekleştirip, toplumsal gereksinimlerin işlevlerini yerine getirecek bir değişikliğe uğrarlar. Toplumda bir değişim gerçekleştirilmek istendiği takdirde öncelikle toplumun tamamını etkileyen eğitim kurumundan başlayarak bu değişim gerçekleştirilmesinin etkili olacağı düşünülmektedir (Sarıçay ve Cansever, 2021). Eğitim bir öğretim sisteminden daha fazlasını ifade etmektedir. Machiavelli’ye göre eğitim yönetici kesimin devletin çıkarlarını ileriye taşımak için kullandığı bir araçtır. Hobbes ve Locke da eğitim ve politikanın iç içe olduğunu söylemiştir. Onlara göre devletin eğitim aracılığıyla ulaşmak istediği amaçlar vardır (Bingöl, 2007). II. Mahmut’tan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar gelen eğitimdeki süreci incelediğimizde de Türk eğitim sisteminin belli amaçlara hizmet ettiği, belli hedefler doğrultusunda uygulamalar geliştirildiği görölmektedir.

Devlet tarafından araçsallaştırılan eğitim ve ondan bağımsız olamayacağını düşündüğümüz toplumsal değişim aynı zamanda toplumun hafızasından da ayrı olarak ele alınamayacaktır. Burada aslında hafızanın çok boyutlu yapısı ile de karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Hafıza bugün var olan ve bir sürekliliği içinde barındıran, yeniden üretilen ve canlılığını koruyan, unutma ve hatırlamanın formları ile benlik inşa eden aynı zamanda bir sosyallik içinde inşa olan bir kavramdır (Karaarslan, 2019). Tarih bir bakımdan da hafızanın ürünüdür. Toplum kendi yapıp etmeleri ve kendisini etkileyen dünyada meydana gelen olayların neticesinde yaşanmışlıkların birikiminin sonucunda bir tarihe sahip olur. Yaşanan bu tarih içerisinde toplum değişim ve dönüşümleri içselleştirme evresinde ne kadar belirleyiciyse de en nihayetinde yönetilen konumda kalmaktadır. Tarihin toplumu yöneten pozisyonundaki aktörleri ise yasa koyucu olmakla, tarihin işleyişine ve topluma yön verme özellikleriyle bilinirler. Toplumsal hafızanın devreye girdiği nokta ise bu toplumsal değişim sürecinde sahip olunan bir tarih yani bir geçmişin halihazırda var olduğu noktadır. Toplum her yaşadığını bir öncekinin üstüne koyarak ilerler. Her toplumun alışageldiği bir yaşam biçimi, kültürü, geleneği, normu vardır. Bu nüansların hepsi toplumun hafızasını oluşturur. Toplum oluşan bu hafıza ile algılar ve aksiyon alır. Belleğine kodladığı şekli ile hatırlar ya da unutur. Kurumsal sistemlerinin hepsinin işlerliği toplumsal hafıza vasıtasıyla şekillenir. Eğitim kurumu da toplumsal hafızanın getirdikleri ile belli bir şekil ve muhtevaya sahiptir. Aynı zamanda eğitim yönetici aktörlerin ideolojilerini de meşrulaştırma aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmanın tarihsel bölümlerinde aktarılan reform ve inkılaplar, yalnızca eğitim tarihinin aşamaları olarak değil, toplumsal hafızanın yeniden kurulma biçimleri olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı son döneminde hafıza daha çok ikili kurumlar, tedrici uyum ve sınırlı içselleştirme üzerinden şekillenirken; Cumhuriyet döneminde daha radikal ve merkezî müdahalelerle geçmişle bağın yeniden tanımlanması hedeflenmiştir. Bu karşılaştırma, teorik bölümde kurulan hafıza, tarih ve eğitim ilişkisinin tarihsel malzemede nasıl karşılık bulduğunu göstermektedir.

II. Mahmut'tan Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar geçen Türk eğitim sürecine baktığımızda eğitime yönetici aktörler tarafından belli başlı reformlarla müdahale edilerek yeniden şekillendirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Osmanlı döneminde yenileşme ve modernleşme arzusu ile gerçekleştirilen reformların eğitimde bir ikiliği ortaya çıkarmıştı. Bu ikiliğin sebebini aslında toplumun direkt tepkisine maruz kalmayarak bir dönüşüm gerçekleştirilme isteği olarak görebiliriz. Her ne kadar böyle bir amaç güdülse de hem medreselerin varlığını sürdürdüğü hem de pozitif bilimlerin öne çıktığı diğer okulların kurulduğu yeni sistemin halk tarafından kabul edilebilir noktaya gelmesi çok uzun zaman almıştır. Hatta tamamen bir kabul edişten bahsetmek mümkün değildir. Osmanlı döneminde yapılan reformlar çoğunlukla devletin hedefleri için yapılmış politik kararlar olsa da bu eğitim reformlarındaki ikilikten anlayacağımız bir başka durum yine de kısmen halkın değerlerini gözetme

çabasının var olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu durum reformlarla halkın var olan düzen ve anlayışına müdahale edildiği gerçeğini değiştirmeyecektir. Sonuçta bu müdahaleler sosyalizasyon süreci ile çevreden ve gerçekleşen olayların altında oluşan toplumsal hafızanın şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Cumhuriyetin ilanı ile gerçekleştirilen eğitim alanındaki inkılaplar ise daha keskin kararlar olarak görülür. Bu yüzden devrim niteliği taşımaktadır. Bu dönemde gerçekleştirilen inkılaplar toplumun var olan yaşam biçimini çok büyük oranda etkileyerek değiştirmeye zorlanmış inkılaplardır. Burada Osmanlı döneminde kısmen gördüğümüz toplumun değerlerini gözetme arzusundan bahsetmek de mümkün gözükmemektedir. Toplumun gelenek, görenek, inanç, değer ve normları bir kenara itilerek yönetici aktörlerin doğrudan mecbur bıraktıkları bir sistem modernleşme çabası olarak sunulmuştur. Eğitimle birlikte gelen inkılaplar toplumsal hafızaya da direkt bir müdahale anlamına gelmektedir. Özellikle hayatın her alanında olmazsa olmaz dile yapılan müdahale ile geçmişin hatırlanmasına dolayısıyla hafızanın hatırlama biçimine değişikliğe uğrayacaktır. Bu noktada yeni bir dil ve yeni bir eğitim sistemiyle inşa edilecek olan yeni bir toplumsal hafıza oluşacaktır.

Sonuç olarak II. Mahmut döneminden başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarını dahil ettiğimiz bu çalışmada eğitim üzerinde gerçekleştirilen toplumsal değişimi sağlamak amacıyla kimilerince modernleşme ve batılılaşma olarak da tanımlanan reform hareketleri ile var olan toplumsal hafızayı bu değişimlerin nasıl şekillendirdiği incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı döneminde de Cumhuriyetin ilk yıllarında da yönetici aktörler tarafından belli başlı amaçlarla eğitimin araştırmaları, eğitimle yapılan öğretilerle yeni bir insanın daha kolay olacağı gerçeğinden hareketle toplumun gerçeklerine yapılan müdahalelerle toplumsal hafızanın büyük oranda etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Finansman Beyanı	Bu araştırma; kamu, ticari veya kâr amacı gütmeyen sektörlerdeki fon kuruluşlarından herhangi bir hibe almamıştır.
Çıkar Çatışması Beyanı	Yazar; bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve/veya yayımlanmasıyla ilgili olarak herhangi bir muhtemel çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.
Yazar Katkıları	Bu makale tek yazarlıdır. Kavramlaştırma, metodoloji, araştırma, yazım ve düzenleme süreçlerinin tamamı yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.
Etik Kurul Onayı	Bu çalışma, birincil veri toplama (anket, görüşme, deney vb.) içermediğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.
Funding Statement	This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.
Declaration of Interests	The author declares that there is no conflict of interest regarding the research, authorship, and/or publication of this article.
Author Contributions	This is a single-authored article. Conceptualization, methodology, investigation, writing, and editing were all carried out by the author.
Ethics Approval	This study did not involve primary data collection (surveys, interviews, experiments, etc.) and therefore did not require ethics committee approval.

Kaynakça/References

- Adams, T., & Edy, J. A. (2021). How the past becomes the past: The temporal positioning of collective memory. *The British Journal of Sociology*, 72(5), 1415–1429. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12881>
- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. Kaynak Yayınları.
- Aktay, Y. (2005). Türkiye'de eğitim bir Maxwell cini olacak mı? *Muhafazakâr Düşünce*, 2(6), 31–52.
- Akyüz, Y. (2004). *Türk eğitim tarihi: M.Ö. 1000–M.S. 2004*. Pegem Yayıncılık.
- Akyüz, Y. (2011). Osmanlı döneminden Cumhuriyete geçilirken eğitim-öğretim alanında yaşanan dönüşümler. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(2), 1.
- Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 9–84.
- Assmann, J. (2018). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. Ayrıntı Yayınları.
- Beim, A. (2007). The cognitive aspects of collective memory. *Symbolic Interaction*, 30(1), 7–26. <https://doi.org/10.1525/si.2007.30.1.7>
- Bingöl, B. (2007). *Türkiye'de Cumhuriyet Rejimi'nin kurulmasında eğitimin rolü* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çankal, G. (2022). Üniversite isimlerinde toplumsal hafıza. F. Karaarslan ve Y. Demirel (Eds.), *Hafıza fragmanları: Toplumsal hatırlama ve unutmaya dair değerler* içinde (s. 21–36). NEÜ Yayınları.
- Doğru, H. (2019). *Harf İnkılabı ve günümüze yansımaları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğu, T. (2017). Hafıza kutusu: Bir kentsel kolektif bellek deneyi(mi). *Megaron*, 12(4), 545–552. <https://doi.org/10.5505/megaron.2017.09226>
- Elçarpar, Y. (2018). Harf İnkılabı hakkında görüşler ve uygulamaya geçirilmesi. *Enderun Dergisi*, 2(1), 24–31.
- Ertem, R. (1991). *Elifbe'den alfabeye Türkiye'de harf ve yazı meselesi*. Dergâh Yayınları.
- Funkenstein, A. (1989). Collective memory and historical consciousness. *History and Memory*, 1(1), 5–26.
- Gündüz, M. (2008). Osmanlı modernleşmesinin temel dinamiği eğitim ve paradoksal sonuçlar. *Muhafazakâr Düşünce*, 4(16–17), 165–187.
- Halbwachs, M. (2023). *Kolektif bellek*. Pinhan Yayıncılık.
- İnalçık, H. (2017). *Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarihindeki yeri*. Kronik Kitap.
- Kafadar, O. (1997). *Türk eğitim düşüncesinde Batılılaşma*. Vadi Yayınları.
- Karaarslan, F. (2019). Tarih ve hafızanın düğüm noktası: Tarihi dönemselleştirme sorunu ve Le Goff'un dönemselleştirme görüşü. *İnsan ve Toplum*, 9(2), 1–29.
- Karaarslan, F. (2021). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. Ketebe Yayınları.
- Karaarslan, F., ve Topal, S. (2024). Neokolonyal hafıza inşası ve Abd el-Kader müzeciliği. *İnsan ve Toplum*, 14(4), 139–170.
- Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı modernleşmesi: Toplum, kurumsal değişim ve nüfus*. İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2009). *Osmanlı'dan günümüze elitler ve din*. Timaş Yayınları.
- Keklik, E. (2020). İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim sorunu ve Osmanlı aydınları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(4), 1487–1517.
- Koç, R. ve Demirci, R. (2018). Yeni Türk harflerinin kabulü ve konuyla ilgili tartışmalar. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 31–50.
- Kurt, H. (2013). Harf değişikliği ve basının yeni harflere geçerken takındığı tutum. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 19, 106–126.
- Özcanlı, İ. ve Varol, Ş. (2022). Tanzimat sonrası eğitim alanındaki ıslah faaliyetleri ve Cumhuriyet dönemine yansımaları özelinde bir değerlendirme. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 253–267.

- Özkan, S. (2010). *Türk eğitim tarihi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Péquignot, B. (2011). Collective memory and the production of the new. *International Social Science Journal*, 62(203–204), 79–87. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2011.01795.x>
- Saltık, E. (2016). *Toplumsal belleğin yitimi tartışmaları bağlamında Harf İnkılabı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Samur, M. ve Sofuoğlu, A. (2022). Harf İnkılabı'nın Türk millî basınına yansımaları (1928–1929). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(35), 395–423.
- Sarı, Y. (2023). Türk Harf Devrimi ve basına yansımaları. *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları Dergisi*, 4(8), 21–42.
- Sarıçay, A.E. ve Cansever, B.A. (2021). Tanzimat döneminde değişme ve eğitim üzerine. *Sosyoloji Dergisi*, 41–42, 285–300.
- Soydan, T. (2012). *Osmanlı-Türk modernleşmesi süreci ve eğitimin belirlenimi (1789–1946)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, A. (2013). Osmanlı'dan günümüze eğitimde modernleşme çabaları. *Ekev Akademi Dergisi*, 17(57), 477–492.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Y. (2022). Modern ulus devletin ideolojik bir aygıtı olarak eğitim ve 19. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemi. *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1(1), 1–34.
- Toprak, Z. (2017). Gazi Mustafa Kemal ve Kültür Devrimi'nin başlangıcı: Harf Devrimi 1928. B. Çukurova ve F. Çakmak (Eds.), *Cumhuriyet'in kazanımları* içinde (s. 75–86). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Trufanova, E. (2020). Individual and collective memory: Intersection points. *Voprosy Filosofii*, 6, 18–22. <https://doi.org/10.21146/0042-8744-2020-6-18-22>